	<p>Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті</p>	<p>Пәннің оқу-әдістемелік кешені</p>	<p>Басылым: Бесінші</p>
---	---	--------------------------------------	-----------------------------

4. Есімсейітов Б. Қазақ тіліндегі сөзжасамдық тізбектердің құрылысын синхрондық тұрғыдан сипаттау. - Шымкент, 2003.
5. Есенова Н. Сөзжасамдық тарам, оның ұя бірліктерімен байланысы. – ҚДА. – Алматы, 2005.

№5 дәріс

Тақырыбы: Сөз таптарының сөзжасамы

Мақсаты: Сөз таптары сөзжасамының құнарлылығын дәлелдейтін сөзжасам тәсілдері көрсеткіштерінің қызметін сипаттау; Сөз таптары сөзжасамының зерттелу жайынан мәлімет беру; Сөз таптары сөзжасамындағы сөзжасамдық заңдылықтардың, сөзжасамдық тип пен үлгінің көріністерін сөзжасам негізділігі тұрғысынан ашып көрсету, дәйектеу.

Негізгі ұғымдар: туынды лексикалық мағына, сөзжасамдық тип, сөзжасамдық үлгі, өнімді, өнімсіз жұрнақтар, аффиксоидтар қызметі, күрделі сөз, сөзжасамдық ая, сөзжасамдық өріс.

Дәріс жоспары:

1. Сөз таптары сөзжасамының құнарлылығы, мәселенің зерттелу жайы.
2. Сын есім сөзжасамы
3. Етістік сөзжасамы
4. Аналитикалық сөзжасам тәсілі арқылы жасалған туынды зат есімдер.
5. Лексика-семантикалық сөзжасам тәсілінің қатысы туралы.

Дәріс мәтіні

Жеке сөз таптарының сөзжасамы – жалпы сөзжасам мәселесіне қатысты екінші сұрақ. Сөзжасам саласының нысаны не дегендегі зерттеушілердің пікірлерін айтқанбыз, сондықтан жеке сөз табының сөзжасамы, туындылық жайы сөзжасамға қатысты сұрақтарды анықтап алған соң, жалпы туынды екінші атауыштықтың сөз таптарындағы көрінісі тұрғысынан сөз етіледі. Сөз таптары сөзжасамы бірдей емес. Әсіресе зат есім, сын есім, етістік сөзжасамы басқа сөз таптарына қарағанда ауқымды. Мұнда сөзжасам тәсілдерінің бар түрі орын алады. Ал одағай, еліктеуіш сөзжасамы мардымсыз. Шылауда сөзжасам элементі мүлде жоқ. Әр сөз табының ерекшелігі бар. Тәсіл түрі зат есімнің дара, жалаң, күрделі құрамын анықтайды, ал семантикалық тәсіл көп мағыналы омоним субстантивтерде де жалаң, күрделі құрамда кездеседі. Демек, зат есімнің сөзжасамының тәсілдері мен оның құрылымдық типтері бір-бірімен тығыз байланыста.

Зерттелу жайы. Қазақ тіл білімінде туынды зат есімдердің жасалуына қатысты ой-пікірлер басқа сөз таптарына қарағанда мол. Мысалы, А.Байтұрсынов,

	<p>Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті</p>	<p>Пәннің оқу-әдістемелік кешені</p>	<p>Басылым: Бесінші</p>
---	---	--------------------------------------	-----------------------------

Қ.Жұбанов, А.Ысқақов, Ә.Төлеуов, Ә.Ибатов, Ғ.Қалиев, К.Бейсенбаева, З.Бейсенбаева, Қ.Шаяхметов, Б.Қасым, Н.Қоқышева, т.б. ғалымдар мен зерттеушілер атын атауға болады. Сондай-ақ орыс-қазақ тілдерінің салғастырмалы-типологиялық материалдары да бар (З.Өмірзақова).

Әр кезеңдегі зерттеулер тіл білімі дамуының көрсеткіші. Сондықтан А.Байтұрсынов, Қ.Жұбанов еңбектерінен бастап туынды зат есімнің жасалу жолдары үнемі назарда болғанын көреміз. Бірақ таза сөзжасам теориясының көріністері соңғы жылғы зерттеулерден ғана көрініс табады.

Соңғы кезде туынды зат есім жасаушы аффикстер қызметін көпқызметтік, семантикалық-сөзжасамдық өріс тұрғысынан, сөзжасамдық негізділік тұрғысынан жаңа бағытта зерттеген жұмыстар да бар. Мысалы, 1973 ж. К.Шаяхметовтың екі қызметті аффикстерге арналған кандидаттық диссертациясы, З.Өмірзақованың кәсіптік мамандықты білдіретін -шы, -ші, -гер, қосымшалардың сөзжасамдық аясы, Н.Қоқышеваның дене мүше атауларының сөзжасамдық мүмкіндігіне қатысты сөзжасамдық сатылардың жасалуы арқылы жұрнақ қызметінің, сөзжасам тәсілдерінің қорын көрсететін еңбектері.

Заттың түрлі сапа, белгісі, түр, түсі, өлшемі тағы сол сияқты белгілерді білдіруде тілде негізгі түбір яғни сапа сындарымен бірге сөзжасам тәсілдері арқылы жасалған туынды сын есімдер де жұмсалады. Мысалы, көрікті, үркек, қорқақ, қызғаншақ, үштік баға т.б. сөздердің үлгісімен жасалғандығын көреміз, ал қызғаншақ сын есімі үлгісі көрінеді. Демек, туынды сын есім негізгі және туынды түбірлерден де жасалады.

Сан есімнің сөзжасам жүйесінің басқа сөз таптарынан ерекшелігі бар. Сан есім басқа сөз табынан жасалмайды, сан есім сөзжасамы өз ішінен шықпайды. Көне заманнан келе жатқан сандық атаулар. Олардың толығы арнасы жоқ (тек екі, үш сөз). Орхон-Енисей жазба ескерткіштерінде сан есімнің сөзжасамы белгілі дәрежеде қалыптасқан ондықтар екі атаумен екон – жиырма, төртон – қырық. Бізде қазір 1- ғана сақталған.

Есімдіктерді зерттеген ғалым А. Ибатов еңбегінде мынау, анау сілтеу есімдіктері мынау, анау сілтеу есімдіктері мын-а, ан-а сілтеу есімдіктері мен бу/ву сілтеу есімдіктерінің бірігуінен жасалған дейді. Бұл пікірді М. Томанов та жақтайды. Демек, мұнда жұрнақ я сөз деген пікір ашық қалып отыр.

Профессор А. Ысқақов бұл есімдіктер -у элементі арқылы жасалған дейді. Профессор Қ. Есенов (монографиядағы есімдік сөзжасамының авторы) -ау құранды жұрнақ, себебі сөздің ана, мына варианты кеңінен қолданылады, осынау, осынша, дегендегі -нау, осыншама, осынысы дегендегі -н элементінің қолданысы осыны көрсетеді дейді. Ал сан есімнен ауысқан біреу есімдігінде -еу жұрнақ дейді.

	<p>Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті</p>	<p>Пәннің оқу-әдістемелік кешені</p>	<p>Басылым: Бесінші</p>
---	---	--------------------------------------	-----------------------------

Қазіргі қазақ тіліндегі туынды үстеулер қатарын танудың өзіндік қиындықтары да жоқ емес. Туынды үстеу жасауға сөзжасам тәсілдерінің дәстүрлі үш түрі де қатысады. Алайда олардың қызметінің өзәндәк ерекшеліктері де бар. Үстеу сөзжасамын зерттеушілер синтетикалық тәсіл арқылы жасалған туынды үстеулердегі сөзжасамдық мағына мен грамматикалық мағынаның аражігін айыруда пікір бірізділігіне ие емес. Мысалы: қысқы күн, қыстың күні, жоғарырақ, зорға, босқа, текке т.б.

Етістік құрамы тілдегі сөзжасам тәсілдері арқылы жасалған туынды етістіктермен толығып отырады. Қазақ тілінде етістік сөзжасамы ең құнарлы болып есептеледі. Сөз таптарының ішінен зат есім мен етістік сөз табына қатысты сөзжасам тәсілдері жайлы айтылған пікірлер, зерттеулер жеткілікті. Туынды етістік жасауға сөзжасам тәсілдерінің бәрі дерлік қатысады, ал белсенділік дәрежесі әр түрлі. Атап айту керек, қазіргі кезде сөзжасам теориясына қатысты жасалған зерттеулер мен туынды етістікті морфология тұрғысынан қарастырған зерттеу еңбектерінің ерекшеліктері бар. Зерттеушілер Ә.Қайдар, А.Ысқақов, А.Қалыбаева, Н.Оралбаева, Б.Қасым т.б. еңбектерінде етістік сөзжасамына қатысты мәселелер қамтылған. Лексика-семантикалық тәсіл арқылы жасалған туынды етістіктер туралы зерттеулер аз, бірлі-жарым мәліметтер ғана.

Тұжырымдар:

Сөз таптары сөзжасамы бірдей емес. Әсіресе зат есім, сын есім, етістік сөзжасамы басқа сөз таптарына қарағанда ауқымды. Мұнда сөзжасам тәсілдерінің бар түрі орын алады. Ал одағай, еліктеуіш сөзжасамы мардымсыз. Бақылау сұрақтары:

1. Сөз таптары сөзжасамының құнарлылығы, мәселенің зерттелу жайы.
2. Синтетикалық сөзжасам тәсілдерінің қызметі:
 - а) синтетикалық сөзжасам үлгісі, ондағы бірліктердің сипаты.
 - ә) түбірдің әр жақты көрінісі (өлі, туынды; дара, күрделі).
3. Аналитикалық сөзжасам тәсілі арқылы жасалған туынды сөз таптары .
4. Лексика-семантикалық сөзжасам тәсілінің қатысы туралы.

Дәріс бойынша әдістемелік нұсқау

Дәрісте қарастырылған мәселелерді толық меңгеру үшін дәріс мазмұнындағы негізгі ұғымдарға, олардың беретін мағынасына, қызметіне, қолданысына ерекше назар аударып, негізгі мәселеге байланысты ғылыми тұжырымдарды салыстырып, саралау қажет.

Пайдаланылған әдебиет:

	<p>Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті</p>	<p>Пәннің оқу-әдістемелік кешені</p>	<p>Басылым: Бесінші</p>
---	---	--------------------------------------	-----------------------------

1. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы, 1992.
2. Оралбаева Н. Қазақ тілінің сөзжасамы. – Алматы, 2002. 114-136 бб.
3. Қазіргі қазақ тілінің сөзжасам жүйесі. Монография. – Алматы, 1989, 102-204, 204-224 бб.
4. Төлеуов Ә. Қазақ тілінде зат есім мен сын есім тудыратын сұрақтар. - Алматы, 1956.
5. Қазақ грамматикасы. - Астана, 2003.
6. Қазіргі қазақ тілінің грамматикасы. I том. – Алматы, 1967, 82-83 б.
7. Оралбаева Н. Қазіргі қазақ тіліндегі сан есімнің сөзжасам жүйесі. – Алматы: Ғылым, 1988. 19-35, 98-103 б.
8. Таңсықбаева Б. Үстеудің сөзжасамы. ДДА - Алматы, 2007.
9. Қалыбаева А. Қазақ тіліндегі туынды түбір етістіктер. – Алматы, 1959.

№6 - дәріс

Тақырыбы: Грамматика және салалары. Негізгі грамматикалық ұғымдар

Мақсаты: Тілдегі негізгі грамматикалық ұғымдар, олардың қызметі, арақатынасы туралы ғылыми тұжырымдарға шолу жасап, өзіндік белгілерін саралау.

Дәріс жоспары:

1. Грамматикалық мағына, оның түрлері
2. Грамматикалық форма, оның грамматикалық мағынамен арақатынасы.
3. Грамматикалық категориялар, олардың сөз таптарына қатысы.

Тақырып бойынша негізгі ұғымдар: грамматикалық мағына, грамматикалық форма, нөлдік форма, морф, грамматикалық категория, семантикалық, синтетикалық, аналитикалық тәсілдер.

Дәріс мәтіні:

Грамматикалық бірліктердің тілдік табиғатын, өзара байланысы мен қызметін, арақатынасын анықтау негізгі грамматикалық ұғымдармен тікелей байланысты. Грамматикалық ұғымдар қатарын анықтауда түрліше көзқарастар кездеседі. Мәселен, К. Аханов тілдегі негізгі грамматикалық ұғымдарға грамматикалық мағына, грамматикалық форма, грамматикалық тәсіл және грамматикалық категорияларды жатқызса [1, 8], Ә. Хасенов бұл ұғымдарды грамматиканың негізгі нысаны ретінде қарастырады [2, 203/].